

Роман ЧМЕЛИК

ВІДОБРАЖЕННЯ В ПАМ'ЯТІ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ ПРОЦЕСУ ТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОРДОНУ В УКРАЇНІ (1939—1951 рр.)

У статті розглядаються питання, пов'язані із створенням радянсько-польського кордону в Україні в часи Другої світової війни та після її закінчення. Особлива увага приділяється специфіці методики дослідження населення прикордонної зони. На польовому матеріалі проаналізовано, як в пам'яті місцевих мешканців відображаються події, пов'язані з процесом і механізмами творення і функціонування державного кордону в 1939—1951 рр.

Ключові слова: кордон, населення пограниччя, індивідуальна історична пам'ять.

© Р. ЧМЕЛИК, 2011

Сучасний українсько-польський кордон сформувався внаслідок складних воєнних і політичних процесів, які відбувалися в Європі у проміжку між підписанням пакту Ріббентропа-Молотова від 23 серпня 1939 р. та укладенням договору між СРСР та Польщею про обмін ділянками державних територій від 15 лютого 1951 року. Лінії існуючого кордону почали вимальовуватися Берліном і Москвою як результат таємного поділу сфер впливу у Європі, а остаточно були визначені трьома антигітлерівськими союзними державами на Ялтинській та Потсдамській конференціях як новий геополітичний порядок із пізнішою незначною московсько-варшавською корекцією, яка світовою спільнотою була сприйнята як внутрішня справа договірних сторін. Кордон між Україною і Польщею було встановлено практично по лінії Керзона з незначними відхиленнями на кілька кілометрів на користь Польщі, тобто фактично було повторене політичне рішення, яке базувалося на лінії Ради Антанти від 8 грудня 1919 року [5, с. 507]. У процесі становлення власних кордонів Україна як держава не мала жодного впливу на перебіг подій.

Оскільки завданням автора було прослідкувати функціонування цього процесу в пам'яті місцевого населення, то необхідно подати кілька зауваг методологічного характеру. Перш за все, варто звернути увагу на слушне твердження Тімоті Снайдера, що українські і польські спогади принципово відрізняються, містячи суперечні версії подій і також мають різних позитивних та негативних героїв. Подібні вони лише за формою — одні та другі розповідають про знищення давнього способу життя і необхідності починати все з початку [10, s. 233].

По-друге, специфіка прикордонної зони та тема наших розмов про час Другої світової війни, українсько-польські стосунки того періоду, діяльність польського та українського рухів опору могли впливати на якість висловлювань та відкритість співрозмовників. Відомо, що ще недавно такі розмови взагалі були неможливі або могли мати прикрі наслідки для співрозмовника. Свобода висловлювання переслідувалася десятиліттями і зараз люди вчать вільно думати, говорити відверто і правду. Тому навіть мимоволі наші співрозмовники могли обмежувати свою щирість при обговоренні певних питань. Важливим чинником, яким не можна нехтувати при аналізі інформації, була ступінь довіри респондентів до чужих людей («панів науковців») з міста, які не відомо

як можуть використати отримані відомості. Часом на початку розмови на питання: «Прошу сказати, як Ви називаєтеся» відповідали запитанням: «Навіщо вам знати» або «Ну а що толку з того буде» [9, s. 66].

По-третє, методологічна новизна дослідження полягає у здійсненні його змішаною українсько-польською групою науковців, про що інформаторам від самого початку було відомо. Неможливо оцінити, якою мірою це впливало на відвертість та якість висловлювань, але напевно можемо стверджувати, що у багатьох випадках тон і характер відповідей був більш розважний і продуманий. Етнологічні дослідження, які проводилися до цього часу на пограниччі, здебільшого мали за мету обстежити або поляків, або українців, і здійснювали їх відповідно польські або українські науковці. В результаті дуже важко було порівняти не стільки і не тільки отримані дані, а власні відчуття та оцінки вартості розмов і набутого польового матеріалу. Значною перешкодою у таких випадках виступають відмінність дослідницьких шкіл, навиків організації та проведення польових досліджень, підходи до аналізу змісту висловлювань респондентів тощо. Дотримуючись вибраної методики, ми намагалися створити позитивну атмосферу розмови, переконати співрозмовника в тому, що наша різна національна приналежність не ділить нас і ми в стані зрозуміти рацію іншої сторони. Спільні польові дослідження дали змогу максимально правильного розуміння і відчуття респондента незалежно від його національної чи етнічної приналежності, що підвищувало рівень об'єктивності аналізу.

По-четверте, головною метою досліджень пограниччя в багатьох країнах у ХХ ст. було встановлення і, по можливості, розширення етнічної границі, оскільки згідно з Ф. Бартом, саме вона дає змогу визначити етнічну групу, а не культурно окреслену групу людей, які знаходяться в її межах [8, s. 353]. Вважаємо, що сьогодні практично неможливо точно провести етнічну границю будь-якого європейського суспільства. Головною проблемою при цьому було би визначення критеріїв. Відсутність чітких критеріїв і методології, яку би випрацювали науковці і прийняли суспільства двох чи кількох країн-сусідів, дає право припустити, що значною мірою культурна границя творить основу для встановлення уявної етнічної границі. Пропоноване дослідження етнокультурних процесів на су-

часному державному пограниччі не мало на меті спільно визначати етнічні кордони, а проаналізувати існуючий стан в стосунках між державами, суспільствами, місцевими спільнотами та людьми. Тому не можна безапеляційно погодитися з відомою польською дослідницею Б. Шацькою, що територія і спільне минуле становлять два основних елементи національної ідентифікації [12, s. 42]. На пограниччі, де територія та спільне минуле часто стають своєрідними об'єктами конфронтації та суперництва щонайменше двох народів, більше значення для національної ідентичності мають мова, культурна та релігійна приналежність.

Українсько-польський кордон виник там, де його ніколи не було, а історична пам'ять і розмитість границь етнічних територій обох держав дали підстави почуватися скривдженими обом народам. Почуття взаємної кривди під час і після Другої світової війни значною мірою підживлювалося і поглиблювалося у різні часи тоталітарними гітлерівським і сталінським режимами, які були зацікавлені у розпалюванні ворожнечі та ненависті між двома сусідами з метою панування над ними.

Творення нового кордону Радянським Союзом було ідеологічно обґрунтовано — західноукраїнські землі було возз'єднано з Українською Радянською Соціалістичною Республікою, тобто сповнена віковична мрія українського народу. Всупереч радянській пропаганді мешканці Західної України відразу відчували на власній долі драматичний вплив тоталітарної системи на усі сфери їх життя. Найшвидше і найбільш трагічні зміни проходили на новому кордоні, що знайшло своє відображення у фольклорі місцевого населення. Мешканка села Сянки Турківського району Львівської області Катерина Федичканич була свідком тих подій і так їх описує [9, s. 71]:

*В тридцять дев'ятому наробили,
Села надвоє поділили —
Половина німцям,
А друга червоноармійцям.
Не було у селах потіхи,
Бо Сталін приказав шити міхи.
Бо Сталін приказав шити міхи,
Майно пакувати.
Задумав селян висилати.
Два райони фір зігнали,
Коли людей з Сянок виселяли.
Всього було у коморі,*

*А тут фіри вже на вборі.
Сестра брата обнімала,
Мама за дочкою умлівала.
Батько поцілував сина,
Вже послідна в нас гостина.
Село опущали — землю цілували,
Зайшли до церкви — Богу ся помолили.
Церква наша мати, просим щиро —
Поверни нас до тебе вмирати.
Господь про нас пам'ятав на кожному кроці,
На жаль, не всі повернули на третьому році.*

В уяві автора цих віршованих спогадів розмірний, спокійний уклад українського села, в якому до Другої світової війни проживали окремі родини поляків і євреїв, був брутално порушений німецькими військами і червоноармійцями. В індивідуальному сприйнятті української селянки з урахуванням історичної перспективи персональну відповідальність за це несе Сталін, оскільки він особисто видавав накази щодо виселення місцевих мешканців. Трагедія родини, прощання із рідною землею і церквою як символом віри, жаль за покинутим майном, єдина надія на Бога — усе це живе в пам'яті як живі свідчення подій сімдесятилітньої давності, як ідентифікаційний маркер стресових ситуацій [4].

Безпосередньо процес встановлення кордону згадана авторка описує у ще одному своєму вірші [9, с. 72]:

*В Сянках гора Дівча невеличка, поїд ню доріжка йде.
Айби тея доріженька на Мадярщину веде.
А під тою доріжкою хрест Христовий ту стоїть,
А з-під хреста криниченьки, з неї Сян-ріка біжить.
Біжить вона через Сянки, на Беньову кружляє.
А над нею кат червоний свій кордон уставляє
І у землю палі б'є. Від тих палів колючі драти
Дванадцять раз моцує.
Задумалися совіти, що з Сянками зробити.
Задумалися і зробили — селян з Сянок вивезти.
До Яблуньки Нижньої підводи давали,
А з підводів на вагони, довгий час ми їхали.
Ой їхали тай їхали, на Підзамче здержали,
Для людини, для тварини каплі води не мали.
Ой з Підзамча поїзд рушив, в Костополу зупинив.
Покупателі приходять, грім би ясний їх убив.*

У перших п'ятьох рядках вимальовується майже ідеалістична картина типового прикордонного (не в сенсі етнічному, а державному — в авторській історичній пам'яті з Угорщиною, хоча на час описуваних подій уже з Чехословаччиною) українсько-

го карпатського села та довколишнього пейзажу. Знаковими елементами цього образу є гора, річка і доріжка, що веде до хреста, з-під якого витікає Сян — один з найважливіших символів державності та територіальної цілісності України, західний рубіж держави, що зафіксовано в Національному гімні України («від Сяну до Дону»). Цей звичний порядок (складовою частиною його виступає також відсутність українського державного кордону) порушується «червоним катом», який вбиває стовпи в землю і прокладає колючий дріт, що мимоволі викликає асоціативну аналогію із розп'яттям Ісуса Христа. Далі описується процес, нелюдські умови, маршрут вивезення селян, їх подальше влаштування, і все це закінчується одним із найстрашніших прокльонів на адресу місцевих «купців». Вину за організацію цієї трагедії авторка повною мірою покладає на «совітів».

У сприйнятті автора комфорт спокійного розмірного щоденного життя у чужій державі на власній землі вступає в конфлікт із особистою трагедією односельців під час бруталного встановлення чужою армією потенційного власного українського державного кордону. Заподіяна кривда емоційно домінує над державницьким усвідомленням історичних перспектив розвитку власної нації.

На жаль, не вдалося встановити часу написання цих двох віршів, що могло би багато підказати дослідникам. Відомо тільки одне — вони живуть в пам'яті конкретної особи і при кожній нагоді чи розмові про кордон виринають однозначним і дуже яскравим свідченням ворожого ставлення до нього. Таким чином, домінуючим елементом індивідуальної історичної пам'яті виступає не важливість усвідомлення і розуміння процесів державотворення, а особиста кривда, яку протягом десятиліть не пом'якшив вплив державної ідеології щодо «торжества історичної справедливості».

Для очевидців встановлення державного кордону, а особливо бруталного поведіння нової влади із місцевими мешканцями, усі ці роки він асоціювався із страхом перед насильством, несправедливістю, трагедією особистою і загалом громади, заподіяною кривдою невинним людям, втратою рідних і майна, примусовим виселенням з рідної домівки і малої батьківщини, позбавленням можливості молитися і доглядати свою церкву і гроби своїх предків.

Пануючий режим таким чином реалізовував свої геополітичні амбіції та водночас нищив індивідуальну та суспільну історичну пам'ять мешканців конкретного регіону. Влада свідомо намагалася перервати процес етнокультурної передачі місцевих традицій, знищити почуття приналежності до малої батьківщини і взагалі відчуття її. В подібних випадках відносній автономії місцевого патріотизму, на думку сучасного польського дослідника К. Сови, протиставлявся сталінський «колективістичний централізм» [11]. Внаслідок цього було легко впливати на формування нової регіональної ідентичності як складової великої державної ідеології та зміну етнічної свідомості, значно модифікованої нової спільноти пограниччя. Місцеве населення виступало колективом, з членів якого творили нову радянську людину із комуністичним світоглядом. Внаслідок цього з'явився новий соціопсихологічний тип — *люди кордону*, для яких характерна підвищена підозрілість, обмежена можливість пересування, особливе почуття відповідальності щодо виявлення шпигунів та особистої причетності до охорони кордону тощо.

Незважаючи на певні успіхи радянської системи у вихованні нових людей, а особливо на такій стратегічно важливій частині державної території як кордон, очевидці подій минулого однозначні в своїй оцінці причин трагедії у рідному селі та відповідальних за їхні біди — це тоталітарний режим і «червоні кати». Подружжя із Тернави Турківського району Львівської області (тепер хутір, а на місці знищених села, церкви і цвинтаря проходить кордон) доповнюючи один одного, згадують: «Рускі були границю поставили. Відтам людей виганяли і то всьо палили. Бо люди ся вертали, свої хати не хотіли лишати. А як запалили, згоріло — мусів йти, не хотів — в примусовому порядку» [1]. Відомо, що людська пам'ять є вибірковою і найбільший вплив на неї мають особисті переживання і спогади, а при відсутності у респондентів повноти інформації неможливо сподіватися на аналітичний підхід в їх оцінці минулого.

У сприйнятті місцевих мешканців кордон — це структура, яка не тільки порушила їх традиційний суспільний уклад, але значно утруднювала їх щоденне життя і обмежувала вільне пересування. Багатьом він ускладнював повернення до рідного села з місць виселення чи позбавлення волі. Інформатор із

с. Мшанець Старосамбірського району Львівської області (1925 р. н.), засуджений за дезертирство з війська і відбувши покарання з 1949 до 1953 р., розповідав про те, як односельчанин відмовляв його повертатися до рідного села після звільнення, бо його заарештують ще раз. Серед населення панував страх перед особливим режимом проживання в прикордонній зоні з її внутрішніми ще більш обмежувачими законами, що значною мірою асоціативно нагадувало іншу «зону», в якій відбували покарання. Наш інформатор не знав, що через його рідне село вже проходить кордон, а тому старався отримати дозвіл на повернення. Так він описує свої поневіряння: «Йдь у Дрогобич на обласну міліцію, най ти зроби пропуск і тя пустят, підеш домів, приїдеш домів. Я приїхав, розумієте, у Дрогобич, ба та там не скоро, так не роблять. Ту дають запит, кого ти тут маєш, яка сім'я в тебе, чи сім'я, чи там мати, чи батько, хто ту є. Та я дві неділі в Дрогобичі там провалявся. Так дали мені той пропуск, а я вже відтам приїхав в Старий Самбір, а там йшов на Лаврів. Там стоїт... солдат на цім КП... а стоїт той шлагбаум... Не дивився ніхто на мій пропуск і я так пройшов домів. А ту говорять треба йти, застава сі зробила, на заставу. Треба йти до начальника застави. Я пішов до начальника застави, той пропуск відібрав, йди вон в сільську раду запишися. Я там вже тоді лишився» [1]. Таку складну, довгу і принизливу процедуру необхідно було пройти, щоб повернутися додому у рідне село. Інформатор стверджує, що приблизно через кожні чотири-п'ять кілометрів була застава, на кожній з яких знаходилося близько 50 солдатів. «То було таке, боронь Боже, навіть не можна було ся подивити в той бік, в польську сторону» [1].

Типовою видається ситуація щодо переселення цілих сіл внаслідок творення кордону, про яку розповіло подружжя із Телесниці Ошварової неподалік Устрик Долішніх (Польща). Їх родини мешкали в Телесниці Санній, поки у 1939 р. усіх жителів села незалежно від національності «рускі» переселили від границі до Сянця. Тоді їх розселили у порожніх хатах місцевих мазурів, які там мешкали колонією з давніх часів. Куди «рускі» виселили мазурів, вони не знали. Там наші інформатори прожили півтори року, а коли прийшли німці, то повернулися в Телесницю Санну до батьківського дому. На батьківщині жили два роки. Наступний раз їх переселили до

Телесниці Ошварової. У 1946 р. мешканці польсько-го походження виїхали до Польщі. Наші ж інформатори творили мішане подружжя (дружина була українкою, а чоловік походив з польської родини) і вони вирішили залишитися. У 1951 р. при обміні територіями усе населення цього села переселили до села Будьонове (колишнє німецьке поселення Куртове) Одеської області. В часи можливої репатріації поляків до Польщі з Радянського Союзу подружжя використовує політичну нагоду і походження чоловіка для повернення на батьківщину. 1 січня 1957 р. вони приїждять до Перемишля. Оскільки їх дім був знищений, то перезимувати вирішили у брата, переселеного в Жари біля Зеленої Гури на заході Польщі. Через 2—3 місяці переїхали до сестри, виселеної до Бялогарда біля Кошаліна у північній частині держави. Там близько року працювали в місцевому колгоспі (РСР). Лише у 1958 р. подружжя інформаторів змогло повернутися у своє рідне село, у якому не мали нікого і нічого. Розпочинали з того, що взяли позичку на будівництво дому [2]. Подібно тисячі родин близько 20 років перебували у вигнанні на території двох держав, які для них були водночас *своїми* і *чужими*. Основною причиною їх трагедії було місце проживання або національна приналежність.

Встановлення нового геополітичного порядку в Європі та нових державних кордонів спричинило процеси етнічної гомогенізації населення в середині країн, а особливо поблизу їх границь. В кінці Другої світової війни та після її закінчення розпочалися масові акції примусового переселення або добровільного переміщення значної частини населення з їх рідної землі в іншу країну за принципом етнічної приналежності. Цікавим прикладом може бути добровільне (під впливом радянських агітаторів) переселення цілого православного українського села з Бойківщини, яке опинилося на захід за кілька десятків кілометрів від новоствореного кордону. У 1944 р. вся громада села Свіржова Руська на чолі зі священником і разом із церковними реліквіями вирішила переїхати до Радянської України [9, с. 74].

Необхідно також пам'ятати про примусові переселення, депортації, вимушено добровільні міграції українського і польського населення з прикордонних територій під час і після Другої світової війни у 1944 р. при встановленні радянсько-польського кор-

дону, у 1947 внаслідок Акції «Вісла», у 1951 при обміні ділянками державних територій між Радянським Союзом і Польщею. Внаслідок цього практично не залишилося українців на прикордонній території Польщі, як і поляків по другий бік кордону в Радянському Союзі. Така ситуація дала підстави польському соціологу Й. Конечній стверджувати, що в радянську епоху «Україна і українці як елемент суспільного польського життя майже зникли, а якщо й згадувались, то, власне, в контексті історичних подій» [3, с. 5]. Пожвавлення та початки відродження етнічного пограниччя по обидва боки кордону пов'язані з національним відродженням і здобуттям незалежності Україною.

Аналіз функціонування наведених спогадів та зібраний польовий матеріал дає змогу стверджувати, що в процесі творення польсько-радянського кордону не було жодних міжетнічних польсько-українських конфліктів щодо його існування чи місця його проведення. Міжетнічні проблеми виникали на місцевому ґрунті всередині громад або між українськими та польськими селами в контексті тогочасного українсько-польського протистояння. На думку сучасного українського вченого І. Цепенди в його основі лежали «різні підходи польського незалежницького підпілля та українського самостійницького руху до справи державної належності територій Західної України» [7, с. 58]. Проте в жодному випадку причиною міжетнічного конфлікту не була суперечка щодо чітко визначеної лінії кордону. Ось як описує українсько-польські відносини очевидець подій в селі Улюч над Сяном після відходу німців і встановлення польської комуністичної влади: «На наше село нападає військо польське і польські сусіди з-за Сяну, грабують, як лиш можуть наших людей, палять хати, кидають гранатами в хати» [6, с. 121], «...в 1946 році польські злодії з-за Сяну з села Вітрилів відібрали в вуйни корову і спалили хату» [6, с. 14]. Цікаво, що часом поляків-кривдників з-за Сяну автор називає нейтральним словом «сусіди»: «В 1946 році сусіди з-за Сяну спалили їм хату і відібрали корови і коня» [6, с. 15].

Таким чином, в українців та поляків у приграничних теренах були абсолютно відсутні відчуття чи усвідомлення територіальної межі власної держави на момент встановлення і початку функціонування міждержавного кордону. Поляки ще не могли з цим по-

годитися, а українці ще не могли цього усвідомити. В кожному випадку фактор кордону як межі між двома народами не був предметом військових конфліктів. Поясненням може служити приналежність кордону до категорій державності, а стосунки між поляками і українцями протягом віків і в цей час розвивалися переважно в площині міжетнічній. Для багатьох мешканців українсько-польського пограниччя колючий дріт та сторожові вежі не були знаками власної державності чи незалежності. Одним з вирішальних факторів негативного сприйняття кордону і ворожого ставлення до нього місцевого населення був спосіб його встановлення.

1. Архів автора. Матеріали експедиції з 2009 року, яка здійснювалася в рамках дослідницького проекту «Ukraina: pamięć, tożsamość, podmiotowość» (grant Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wzwyższego nr 1 N01N011). — Арк. 6.
2. Архів автора. Матеріали експедиції 2010 року. — Справа D0013. — Арк. 4—14.
3. Конечна Й. Польща — Україна: взаємний образ / Й. Конечна. — Варшава : Інститут публічних справ, 2001. — С. 82.
4. Кузьменко О. Голос пам'яті або український фольклор стресових ситуацій як ідентифікаційний маркер / О. Кузьменко // Na pograniczu «nowej Europy». Polsko-ukraińskie sąsiedztwo / pod redakcją Magdaleny Zowczak. — Warszawa : DiG, 2010. — S. 301—318.
5. Кульчицький С. Українсько-польський кордон : тридцять років протистояння / С. Кульчицький // Війни і мир, або «Українці — поляки: брати/вороги, сусіди...» / за заг. ред. Лариси Івшиної. — К. : Українська пресгрупа, 2004. — С. 502—511.
6. Холявка Я. Спомини мого життя / Я. Холявка. — Сянік, 2002. — С. 216.
7. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40—50-х років ХХ століття : етнополітичний аналіз / І. Цепенда. — К. : ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2009. — С. 387.
8. Barth F. Grupy i granice etniczne : społeczna organizacja różnic kulturowych / F. Barth // Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej. Kontynuacje / red. M. Kempny, E. Nowicka. — Warszawa : PWN, 2004. — S. 348—377.
9. Czmylyk R. Pamięć przedzielona rzeką / R. Czmylyk, L. Mróz // Na pograniczu «nowej Europy». Polsko-ukraiń-

skie sąsiedztwo / pod redakcją Magdaleny Zowczak. — Warszawa : DiG, 2010. — S. 65—96.

10. Snyder T. Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569—1999 / T. Snyder. — Sejny : Pogranicze, 2006. — S. 233.
11. Sowa K.Z. Zmierzch i odrodzenie się lokalizmu w XX stuleciu / K. Sowa // Społeczności lokalne. Teraźniejszość i przyszłość / pod red. B. Jałowieckiego, K.Z. Sowy, P. Dutkiewicza. — Warszawa, 1989. — S. 24—37.
12. Szacka B. Pamięć społeczna a identyfikacja narodowa / B. Szacka // Trudne sąsiedztwa. Z socjologii konfliktów narodowościowych / red. A. Jasińska-Kania. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar. — S. 37—45.

Roman Chmelyk

ON ESTABLISHING OF SOVIET-POLISH FRONTIER IN UKRAINE AS A PROCESS (1939—1951) AND ITS REFLECTION BY MEMORY OF LOCAL POPULATION

In the article have been touched some questions connected with establishing of Soviet-Polish frontier during the World War II and after its end. Especial attention has been paid to specific methodology in the studies of borderland inhabitants' reminiscences. On the ground of field materials an analytical research has been performed as for local dwellers' mental reflections upon the events related with processes and mechanisms involved in formation and functioning of state frontiers at 1939 to 1951.

Keyword: frontier, borderland inhabitants, individual historical memory.

Роман Чмэлык

ОТОБРАЖЕНИЕ В ПАМЯТИ МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ ПРОЦЕССА СОЗДАНИЯ СОВЕТСКО-ПОЛЬСКОЙ ГРАНИЦЫ В УКРАИНЕ (1939—1951 гг.)

В статье затронуты вопросы, связанные с созданием советско-польской границы во время Второй мировой войны и после ее окончания. Особое внимание обращено на специфику методики исследования населения пограничной зоны. На полевом материале проанализировано, как в памяти местных жителей отображаются события, связанные с процессом и механизмами создания и функционирования государственной границы в 1939—1951 гг.

Ключевые слова: граница, население пограничья, индивидуальная историческая память.